

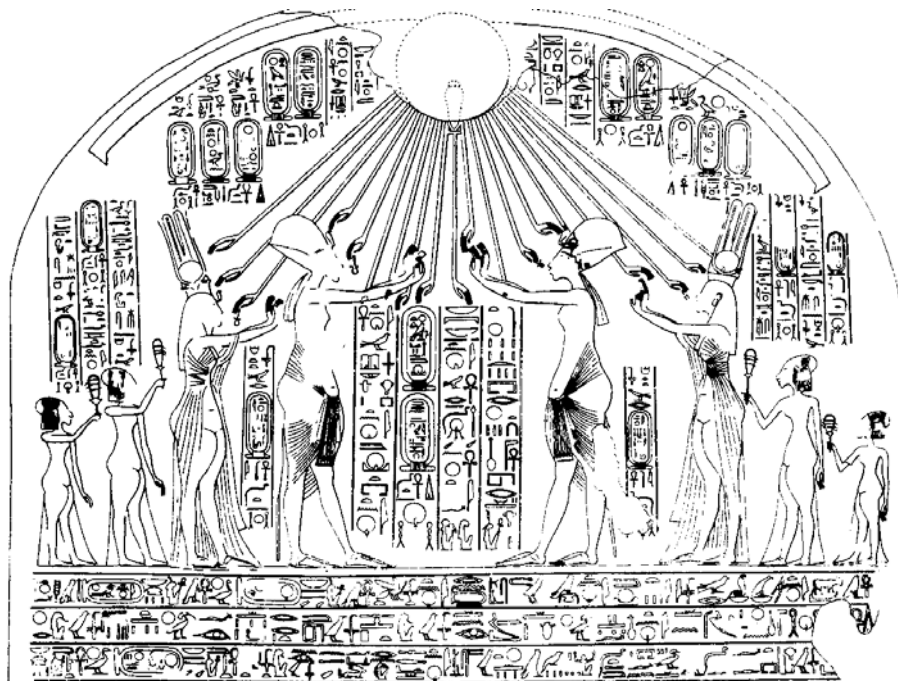
Božo ODOBAŠIĆ

HIMAN ATONU Amenofis IV./Ehnaton (1353.-1336. pr. Kr.)*

Sažetak

Autor donosi hrvatski prijevod himna egipatskom božanstvu Atonu koji je sastavio faraon Amenhotep IV. ili Ehnaton sredinom 14. st. pr. Kr. izgradivši novu prijestolnicu, danas poznatu kao arheološko nalazište Tell el Amarna. Zajedno s drugim tumačima koji proučavaju Stari Zavjet u svjetlu jedinstvenog Izraelova monoteizma i kulturno-književnih motiva Starog Bliskog istoka, upozorava na literarnu sličnost ovog poganskog himna Atonu kao božanstvenom suncu i Psalma 104 koji je pohvala Bogu Stvoritelju. Zbog srodnosti u izrazima među ova dva starinska teksta, današnji egzegeti dopuštaju da je autor Ps 104 mogao poznavati tekst himna Atonu. Ehnatonov himan bio je odraz uspotave nove religije u kojoj je državnom silom podupirano štovanje Atona kao jedinstvenog Boga ujedinjenog Egipta. Aton je dobri i moćni Ra koji stvara i održava svijet. Usporedivši Ehnatona i Mojsija, autor ističe kako im je zajedničko što se obojica bore protiv politezima te štovanja Boga u slikama i likovima, ali Ehnaton ne niječe postojanje drugih bogova, a Mojsije vjeruje da drugih bogova nema te da je Jahve otkupitelj Izraelov. Sunce je u Bibliji samo Božje stvorenje. Sličnosti između Ehnatonova i Mojsijeva monoteizma trag su Izraelova boravka u Egiptu.

* Sažetke na hrvatskom i engleskom napisao dr. Mato Zovkić. - *Napomena urednika.*

Povijesno-religiozni kontekst

Egipatski faraon Amen-hotep IV., u grčkoj povijesti ima naziv Amenofis IV. što se rabi i u europskoj, dakle i hrvatskoj terminologiji,¹ najvjerojatnije je ustoličen u drevnoj egipatskoj prijestolnici Tebi gdje se

¹ Usp. *Opća enciklopedija jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, JLZ, Zagreb, 1977., svz. 2, str. 484; *Hrvatska enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2001., svz. 3, str. 360. Amen-hotep ili Amenofis IV. s promijenjenim imenom Ehnaton jest faraon iz 18. dinastije. Nije lako točno utvrditi godine nastupa pojedine dinastije kao ni faraona. H. A. Schlögl bilježi da ova dinastija vlada od 1540.-1292. pr. Kr. (Hermann A. SCHLÖGL, *Das alte Ägypten*, Verlag C. H. Beck, München, 2005., str. 141), Španjolska biblijska enciklopedija stavlja 1580.-1318. (*Enciclopedia della Bibbia*, Elle Di Ci, svz. 2, Torino - Leuman, 1969., str. 1208). Ehnaton bi vladao oko 1353.-1336. pr. Kr. (H. A. Schlögl) ili od 1372. do 1354. pr. Kr. (*Enciclopedia della Bibbia*, svz. 2, str. 1208); *Hrvatska enciklopedija*, svz. 3, str. 360 stavlja 1364.-1346. Prema novijim istraživanjima mnogih amarnskih tekstova Ehnaton je nastupio na vlast 4. ožujka oko 1350. prema Julijanskom kalendaru ili 20. veljače 1350. (?) prema Gregorijanskom kalendaru, a umro je vjerojatno u srpnju 1336. pr. Kr. (Erik HORNUNG, *Akhenaton. La religione della luce nell'Antico Egitto*, Salerno editrice, Roma, 1988., str. 61, 108). Mislim da H. A. Schlögl i E. Hornung donose točnije podatke jer se temelje na novijim proučavanjima tekstova iz Tell el-Amarna i egipatske povijesti faraona.

štovao bog Amon-Ra kao onaj “koji je stvorio sve stvari, jedini koji je stvorio sve što postoji”.² U Tebi je proveo svoje prve godine kraljevanja s uobičajenim imenom Neferkeperu - Ra (Ra je lijep oblikom).³ Prema običajima svaki faraon je kod krunjenja uzimao titularno ime koje je izražavalo odnos faraona prema božanstvu u ime kojega je primao krunu. Nije moguće utvrditi točno vrijeme njegova rođenja zbog manjka arhivske grade. Pa ipak na jednom pečatu njegova prethodnika sačuvanog na jednoj amfori čita se “vlasništvo pravog sina kralja Amenhotepa”⁴ da se zaključiti da nije bio dječjačke dobi kada je stupio na prijestolje. To potvrđuju i reljefi iz njegovih prvih godina koji predstavljaju Amenhotepa IV. s njegovom zaručnicom, kraljicom Nefertiti i tri kćeri.

U trećoj godini vladanja započeo je religioznu reformu proglašivši jedno božanstvo za cijeli Egipat nazvavši ga Aton. Sam je sebe smatrao sinom Atona. Riječ Aton izvorno označava sunce Ra-Harakhte kao nebesko tijelo. Ono je objava Atona.⁵ Sunce kao disk manifestira ljepotu i sjaj boga Atona. Njegova moć i ljepota kroza sunčane zrake obasjavaju cijeli svijet. Svjetlo očituje stvaralačku snagu Atona. Promatrajući sunčani ciklus koji uvjetuje prirodne promjene i pridonosi prirodnom blagostanju Egipta kralj je iznio cijeli “monoteistički” nauk o bogu Atonu. Aton je uzašao na prijestolje boga Ra koji mu je postao samo pridjevak - Aton-Ra. Tako je obznanio cijelom kraljevstvu da postoji samo Aton-Ra kao jedini bog stvoritelj svega svijeta. Aton se doživljava kao svjetlo. On je svjetlo koje obasjava cijeli svijet i dariva život. Amenhotep IV. zabranio je štovanje drugih, tradicionalnih bogova Egipta. Atonu nije potrebna božica niti ima neprijatelja i opasnosti drugih božanstava, koja ustvari ne postoje. Aton ostaje nedodirljiv a u faraonu Amenhotepu IV. ima svoga glasnika kao proroka. Tako je faraon štovanje Atona unio u egipatska svetišta, u egipatski panteon, koji je trebao nestati štovanjem jedinog boga Atona. U trećoj godini svoga kraljevanja započeo je gradnju ogromnog hrama bogu Atonu u Karnaku, nešto istočnije od velikog hrama posvećena bogu Amonu.⁶ Novi

² H. A. SCHLÖGL, *Das alte Ägypten*, str. 81. E. BRESCIANI, *Testi religiosi dell'antico Egitto*, Mondadori, Milano, 2001., str. 408.

³ Bog Sunca Ra bio je u središtu prastarog egipatskog kulta. Od 5. dinastije štovan je kao glavno božanstvo i tek u 18. dinastiji potiskivat će ga kult Amona.

⁴ H. A. SCHLÖGL, *Das alte Ägypten*, str. 83.

⁵ E. HORNUNG, *Akhenaton*, str. 55.

⁶ Amon (grčki Ammon, egipatski Amun) - nedohvatljivi, skriveni, tajanstveni bog; štovan je u Tebi od 11. dinastije kao glavno božanstvo Egipta - Amon-Ra. Smatran je prouzročnik kao bog stvoritelj svega pa se u tekstovima rabi u različitim oblicima njegovo ime. Usp. “Ammon”, u: *Lexikon der Alten Welt*, Artemis Verlag, Zürich und Stuttgart, 1965., str. 138; *Knjiga mrtvih*, preveo Marko Višić, Nezavisna izd. 31, Beograd, 1982., str. 17-18.

hram ogromnih dimenzija trebao je samim tim zasjeniti hramove drugih bogova pa i Amona. Faraon je time ušao u veliki sukob sa svećenstvom drevne Tebe (Luksor - Karnak) i drugih egipatskih gradova, gdje su bili veliki hramovi egipatskim bogovima sa svojim svećenstvom i kulturnim običajima. Gradnju hrama Atonu povjerio je svome tastu, ocu svoje žene, po imenu Aja, bratu kraljice Tije. Njemu je dao i sve ovlasti kao državnom sekretaru i zapovjedničke ovlasti nad kraljevskim vojnim jedinicama. Strogim odredbama i kaznama nametano je štovanje novog božanstva Atona. Mnogi su mijenjali i svoja imena da iskažu podršku kraljevskim planovima i zasluže njegove privilegije. Kraljica Nefertiti, kći Aja, podržavala je faraona u njegovom novom religioznom projektu i često sama utjecala na planove gradnji i novih kulturnih odredbi.

U šestoj godini kraljevanja Amenhotep IV., da čvršće objedini Gornji i Donji Egipat pod okrilje novog boga Atona, premješta i svoju prijestolnicu, gradi novu i daje joj ime Aket-Aton (horizont Atona ili mjesto svjetla Atona).⁷ Mjesto je izabrao usred Egipta, negdje u sredini između Memfisa⁸ (28 km južno od Gizeha / kod Kaira) i Luksora (Tebe). Prijestolnicu je izgradio s novim palačama, hramovima i nekropolama u današnjem mjestu Amarna, danas poznata imenom Tell el Amarna. Drevni Egipćani vjerovali su da bogovi stanuju na nebu ili u podzemlju. Sva pak bića na nebu, u podzemlju i na zemlji doživljavaju ih u različitim njihovim manifestiranjima. Zato im ljudi, zahvalni za doživljaje i spoznaje, podižu hramove da i ovdje na zemlji mogu prebivati među ljudima. Hramovi su bili posebno privilegirani prostori za izabrane, kraljeve i svećenike. Oni komuniciraju s bogom i postaju njegovi glasnici drugim ljudima. Sam je faraon objasnio u jednom tekstu zašto je Atonu započeo graditi novi grad baš na ovom mjestu. Tekst glasi:

“Gledaj Aket-Aton kojega je zaželio Aton
da mu bude sagrađen
kao spomenik njegovu imenu za sva vremena!
Aton, moj otac, bio je onaj koji je uputio na Aket-Aton,
nije ga prokazao jedan službenik,

⁷ Aket-Aton je u prvom redu religiozni glavni grad, jedne vrste sveti grad Atona i njegova sina Ehnatona ili današnjim rječnikom svetište Atona za cijeli Egipat. Usp. Alain ZIVIE, “Echnaton. Ein Pfarao hinter dem Schleier der Jahrtausende”, u: *Welt und Umwelt der Bibel (WUB)*, 4 (2001), 4-10.

⁸ Memfis je od ranih početaka egipatske povijesti bio prijestolnica Egipta. Nazivan je “bijeli zid”. Glavno božanstvo bilo je Ptah koga su faraoni staroga kraljevstva štivali. U vrijeme Pepia I. dobio je ime Memfis ali u srednjem kraljevstvu je napušten kao prijestolnica. Tutankamon ga je ponovno učinio prijestolnicom ujedinjenog Egipta.

niti je bilo tko u cijeloj zemlji na nj ukazo riječima
 ... da on Aket-Aton na ovom mjestu izgradi
 nego Aton, moj otac pokazao je na njega,
 da mu se kao Aket-Aton tu izgradi!
 Gledaj, faraon je to osjetio!...”

I dalje se u tekstu navodi kako Aket-Aton ne pripada nikomu, ni nekom bogu, ni božici, ni gospodaru ni gospodarici, niti bilo kojem službeniku jer ga je htio sam Aton a faraon ushićen i sretan što je spoznao njegovu volju kliče:

“Ja sagradih Aket-Aton za Atona
 svoga oca, na ovom mjestu...
 na strani Aket-Atona odakle sunce izlazi
 na mjestu koje je on sam za sebe pripravo.”⁹

Da bi izrazio posvemašnju promjenu u kraljevstvu, promijenio je u Tebi i Karnaku ime boga Amona u Aton a onda i svoje ime u Ehnaton.¹⁰ Točnija vokalizacija bila bi Akh-en-Aton (Aken-Aton) - onaj koji je u službi Atona, ili onaj koji je dopadljiv, drag, Atonu.¹¹ Ime je izražavalo božanski odnos Atona prema kralju kao svom sinu. Jedinog boga Atona faraon predstavlja ovako: “Živio Ra, gospodin s horizonta, koji raduje zemlju sunca u svom imenu Ra - otac koji jest Aton.”¹² Aton se svijetu objavljuje u solarnom disku, znaku sunca, koji plovi svijetom, u znaku lađe kao zmije, sa znakom Ankh (tzv. egipatski križ koji jest znak života). Iz sunčanog diska proizlaze zrake kao ljudske ruke kojim bog ulazi u izravni kontakt sa zemljom i stvorovima na zemlji.

⁹ Cjeloviti tekst s komentarom o Atonovoj volji da se sagradi Aket-Aton donosi H. A. SCHLÖGL, *Amenophis IV. Echnaton*, Rowohlt, Reinbeck bei Hamburg, 52000., str. 58-73. Usp. E. HORNUNG, *Akhenaton*, str. 51-52.

¹⁰ Korektna vokalizacija bila bi “Achanjati” - koji se sviđa, koji je drag Atonu. Europske vokalizacije uglavnom slijede englesku transliteraciju i donose “Echnaton” (engleski, njemački). Talijanska vokalizacija ima “Akhenaton” (usp. E. HORNUNG, *Akhenaton*), ali i prema engleskom “Echnaton” (H. A. SCHLÖGL, *L'antico Egitto*, Il Mulino, Bologna, 2005., str. 79 sl.). I mnogi hrvatski povjesničari rabe uglavnom englesku ili njemačku verziju “Ekhnaton”, već prema literaturi kojom se služe; usp. Igor URANIĆ, *Ozirisova zemlja. Egipatska mitologija i njezini odjeci na zapadu*, Školska knjiga, Zagreb, 2005., str. 117, 125 itd. Mislim da u hrvatskoj transliteraciji nije potrebno slijediti doslovnu englesku verziju koja nema svih slova koja mi imamo. Stoga smatram da je dobra verzija “Ehnaton”, kako rabe *Opća i Hrvatska enciklopedija*.

¹¹ H. A. SCHLÖGL, *nav. dj.*, str. 85. U zapadnim jezicima uvriježilo se čitanje “Ehnaton”.

¹² *Isto*.

Novi religiozni nauk Ehnatona o Atonu temelji se na sunčanom ciklusu o kojem ovisi sav život i smrt na zemlji. Svjetlost njegova daje i vraća u život. On je u tom smislu kao ljubav očeva (božanska) koja se dariva svim stvorovima. Faraon je svoj nauk o bogu Atonu, bogu Suncu, najbolje izložio u himnu Atonu koji je spjevao sam svome bogu, ili možda pod njegovim nazorom neki njegov mudrac, bogu Egipta i ne samo Egipta nego i cijeloga svemira. Tekst je nađen na jednom zidu u grobnici Aja koji je kasnije, nakon Tutankamona (1332.-1323.), i sam postao faraon (1323.-1319. pr. Kr.). U mjesnim ratnim sukobima oko 1890. god. i arapskim pljačkaškim pohodima faraonskih grobnica, tekst je uništen. Ali budući da je pronađeno pet verzija toga himna, u kompletnoj verziji tekst je ipak sačuvan u jednoj kopiji koju je ranije već bio restaurirao Urbain Bouriant. U tekstu sam Aja faraon kaže da slijedi nauk svoga kralja učitelja (Ehnatona) koji je sam dao upute štovanja boga u "Velikom himnu Atonu". U himnu je izložen cjelovit nauk o Atonu kao univerzalističkom i dobrostivom bogu, stvoritelju svega što postoji i što stalnim stvaranjem ulazi u postojanje naklonošću Atona. Nauk o Atonu navješćuje sam Ehnaton koji sebe smatra sinom Atona pa jedino on zna tko je Aton koga riječju i djelima objavljuje i nameće njegov kult u ujedinjenom Egiptu.

Sličnost nauka o stvaranju nalazimo u Bibliji izloženoj u Psalmu 104. Danas se općenito smatra da je pisac psalma morao poznavati ovaj himan iz kojega je preuzeo ne samo neke misli, nego i mnoge riječi, pa i retke koje svodi u okvire Jahvine objave (vidljivo u Ps 104,22-23). Zbog Ehnatonova štovanja i promicanja samo jednoga boga Atona mnogi smatraju da je to prvi religiozni monoteizam dok su drugi opet Ehnatona proglašavali religioznim fanatikom i ludakom. Danas se ipak Ehnatonovo religiozno učenje vrednuje i promatra u svjetlu razvoja povijesti religija kao prije svega nadilaženje mita. Aton je u himnu, mogli bismo reći, dogmatsko ime koje u sebi uključuje tri stara egipatska solarna božanstva: Ra, Har-Horizon i Šu. Ehnatonov nauk o Atonu ima oznake snažnog i novog filozofskog shvaćanjima Boga i Božje stalne prisutnosti u stvorenim stvarima i nastajanju novih stvorova. Stoga donosimo vlastiti prijevod himna prema najboljoj sačuvanoj cjelovitoj verziji objavljenoj u: N. de G, Davies, *The Rock Tombs of El Amarna*, VI. London 1908. Engleski prijevod objavljen je do danas na više mjesta. Ovdje donosim prijevod iz James B, Pritchard ANET, *Ancient Near Eastern Texts. Relating to the Old Testament*, Princeton - New Jersey. Princeton University Press 1969³, 369-371.

Tekst himna Atonu

Pohvale Ra - Harakti.¹³
Raduj se na horizontu, u njegovo ime Šu¹⁴
koji jesi u disku Atona¹⁵ i živiš zauvijek i dovijeka;
živi veliki Atone koji si u slavlju
gospodar svega što Aton okružuje
gospodar neba i gospodar zemlje,
gospodar kuće Atonove u Ahet-Atonu¹⁶
(i hvali) kralja Gornjeg i Donjeg Egipta,
koji živi u istini, gospodara dvije zemlje;
Nefer-keperu-Ra, Sina Raova,
koji živi u istini, gospodar krune:
Ekn-Aton, za sve vrijeme svoga života;
(i hvali) Vrhovnu ženu kralja, njegovu ljubljenu,
gospodaricu dvije zemlje: Nefer-neferu-Aton Nefertiti,¹⁷
dok živi, zdravu i mladoliku zauvijek i dovijeka;
ljepoticu desnu ruku kralja... Aj. On kaže:

¹³ Novo božanstvo koje Ehnaton štuje naziva se Aton ili Ra-Harakte prema starijim nazivima boga sunca. To svjedoči da Ehnaton na početku svoga vladanja nije odmah zabranio druga božanstva, štoviše preuzima ih u svome nazivlju za novo božanstvo Atona (usp. E. HORNUNG, "Die neue Religion des Echnaton", u: *WUB*, 4 (2001), 11-16. Neki tekst prevode ovako: "Nek živi Ra-Harakte, koji blješti na horizontu u svom imenu Šu, koji jest Aton" (E. HORNUNG, *Akhenaton*, str. 38-41). Na početku himna Atonu Ehnaton dodaje imena božanstava koja su i ranije u Egiptu štovana u disku sunca ili svjetlosti sunca.

¹⁴ Šu i Tefnut su prvi stvoreni. Šu je ustvari zračni i svjetlosni prostor a Tefnut je iskonska životvorna voda i vatra kao temelji daljnega stvaranja (*Knjiga mrtvih*, str. 18).

¹⁵ Aton je u religioznom smislu dogmatsko ime u Ehnatonovu nauku i zapisano je u dokumentima kraljevske kuće. Aton u sebi uključuje tri stara egipatska sunčana božanstva: Ra, Ra-Harakti i Šu. Aton je prema tome jedan ali ne jedincati bog (E. HORNUNG, *Akhenaton*, str. 49).

¹⁶ Ahet-Aton (horizont ili mjesto svjetla Atona) bilo je ime novog glavnog grada koji je u Amarni izgradio Ehnaton. Novi grad sav posvećen Atonu i njegovu sinu Ehnatonu trebao je znak jedinstva Gornjeg i Donjeg Egipta koji živi i štuje samo Atona. On samo daje život Egiptu.

¹⁷ Nefertiti je kraljica i u svetom gradu s Atonom i njegovim sinom Ehnatonom tvori čisto religiozni odnos u zajedničkom gospodstvu Atona i Ehnatona. Ona je njegova osobna božica i s njim i Atonom tvori jedno božansko trojstvo. To je jedna sveta obitelj koja živi u ljubavi. Česta je ta slika u Ehnatonovim tekstovima i scenama njegovih građevina. Ona zamjenjuje čisto mitološki govor o božanstvu (usp. E. HORNUNG, "Die neue Religion des Echnaton", str. 13-14).

Ti veličanstveni koji se pojavljuješ na horizontu neba,
Ti živi Atone, početniče života!
Kada ti izlaziš na istočnom horizontu
ti ispunjaš svaku zemlju svojom ljepotom
svojim veličanstvom, veličinom,
blistavošću i raskošnošću
i jesi iznad svake zemlje;
tvoje zrake grle narode do nakraj svega što si stvorio
Ti si Ra, ti ih bogatiš do njihova svršetka,
(ti) ih podlažeš svome voljenom sinu.¹⁸
Iako si daleko, tvoji su zraci na zemlji;
iako se pojavljuješ u svom licu, nedokučiv je tvoj hod.

Kada zalaziš na zapadnom horizontu,
zemlja je u tmuni, u naličju smrti.
Spavači snivaju u sobama s glavama zabrinutim,
nijedan ne vidi oko drugoga.
Sve njihovo blago koje drže ispod svoje glave
biva im pokradeno,
a oni toga ni ne zapažaju.
Svaki grabežljivac izlazi iz svoje jazbine,
svi puzavci gmižu i love.
Tmina je smrću obavijena, zemlja je u tišini,
jer onaj koji ju je stvorio zašao je na svom horizontu.¹⁹

U osvit dana kada izlaziš na horizontu,
kada svijetliš kao Aton po danu
ti razgoniš tminu i darivaš svoje zrake,
dvije zemlje su u slavlju svaki dan,
budiš (ljude) i stojiš iznad (njihovih) koraka,
ti si ih podigao, umio njihova tijela, obukao (im njihovu) odjeću,
Njihove se ruke uzdižu u molitvi na tvoj pojavak.
Cijeli svijet izvršava svoj posao.²⁰

¹⁸ Ehnatonu (misli se u tekstu).

¹⁹ Usp. Ps 104,20-21: "Kad razastreš tmine i noć se spusti, tad se šuljaju u njoj životinje šumske..."

²⁰ Usp. Ps 104,22-23: "Kad sunce ograne... tad čovjek izlazi na dnevni posao i na rad do večeri."

Sve se životinje hrane svojom hranom,
stabla i biljke cvjetaju
Ptice izlaze iz svojih gnijezda
svojim raširenim krilima slave tvoj KA.²¹
Sve životinje poskakuju (svojim) koracima.
Sve što leti i kreće se,
oživi kada ti izađeš (zbog) njih.²²
Barke zajedre sjeveru i jugu kao uvijek,
jer svaki put otvoren je tvojom pojavom.
Ribe u rijeci pojure pred tvojim licem.
Tvoje zrake prodiru usred dubokog mora.²³

Stvoritelju sjemena u ženi,
ti tvoriš spermu u čovjeku
i držiš u životu sina u tijelu majke svoje,
smiruješ ga i brišeš njegove suze,
ti njegovatelju (čak) i u krilu majke
daješ dah da sve opstane što si stvorio!
A kada on izađe iz tijela majke
i diše u dan kada je rođen
ti mu potpuno otvaraš usta,
ti se brineš o njegovim potrebama.
Kada se pile u jajetu pojavi u ljuski
ti mu daješ dah i održavaš ga živa.
A kada dođe vrijeme njegove punine u jajetu
da ga razbije
ono izlazi iz jajeta na vrijeme koje si mu utvrdio
i podiže se na svoje noge kada izađe iz njega.

Kako je mnogobrojno što si ti stvorio!
Skriveno je to pred očima (čovjeka),
ti jedini bože, poput tebe nema drugih!

²¹ KA je egipatski pojam za moć koja iz svakog bića izlazi. Bogovi daju čovjeku KA. Čovjek je po KA izraz božanskih moći. Na slikama je često faraonov lik u svoj slavi, ljepoti i snazi prikazan kao KA.

²² Usp. Ps 104,11-15: "Jahve, Bože moj, silno si velik!... Izvore svraćaš u potoke... uz njih se gnijezde ptice nebeske... Ti daješ te niče trava za stoku i bilje na korist čovjeku, da izvede kruh iz zemlje i vino što razvedruje sreće čovjeku."

²³ Usp. Ps 104,25-26: "Jahve, sve si to mudro učinio. Puna je zemlja stvorenja tvojih. Eno mora, velika i široka, u njemu vrve gmazovi bez broja, životinje male i velike..."

Ti si stvorio svijet po svojoj želji, ti jedini.²⁴
Sve ljude, stoku i divlje životinje,
sve što je na zemlji i što hodi (svojim) nogama
i sve što u visinama leti svojim krilima.

Zemlje Sirije i Nubije i zemlju egipatsku
i svakog čovjeka na njegovu mjestu,
ti obdaruješ u njihovim potrebama:
svatko ima svoju hranu
a njihovo vrijeme života je utvrđeno.²⁵
Jezici se njihovi razlikuju u govoru
kao i narav njihova;
razlikuje se i njihov boja kože
kako ti razlikuješ strane narode.
Ti u podzemnom svijetu stvaraš Nil
i izvodiš na površinu po svojoj želji
da na životu održiš ljude (Egipta)
koje si ti za sebe stvorio.
Ti si gospodar svih njih,
i sam se brineš za njih
ti gospodaru svake zemlje,
izlaziš za njih.
Atone dana, moćan veličanstvom
ti u životu održavaš i zemlje daleke,
pa i u nebu si postavio jedan Nil
da i k njima side i sruči oblake na gore²⁶
kao veliko bistro more
i natopi njihova polja u njihovim naseljima.²⁷
Kako su uspješni tvoji planovi, gospodaru vječnosti!
Nil na nebu postavio si za strane narode
i za zvijeri pustinje što hode svojim nogama;
(dok istinski) Nil dolazi iz podzemlja za Egipat.

²⁴ Usp. Ps 104,24: "Kako su brojna tvoje djela, o Jahve! Sve si to mudro učinio: puna je zemlja stvorenja tvojih."

²⁵ Usp. Ps 104,11-14.19.30: "To daješ te niče trava..." (vidi bilješku 22). "Ti si tvorio mjesec da označuje vremena i sunce znade kada ima zaći." "Pošalješ li dah svoj, opet nastaju, i tako obnavljaš lice zemlje."

²⁶ Usp. Ps 104,6.13: "Zemlju si... pokrio vodama bezdanim ko haljinom, iznad bregova stajahu vode... odredio si im granicu koju ne smiju preći... Ti natapaš bregove iz dvorova svojih, zemlja se nasćuje plodom tvojih ruku."

²⁷ Kiša u stranim zemljama je kao Nil koji oživljava sušne dijelove Egipta.

Tvoje zrake upija svaka livada.
Kada izadeš, livade ožive i proključaju za tebe.
Ti si načinio doba u redu
da se sve može razvijati kako si ti načinio.
Zimu da ih osvježi,
vrućinu ljetnu da te mogu uživati.
Ti si utemeljio nebo da se na njega uspneš
i diviš se svemu što si stvorio.
Jedini si kada izlaziš
u svim svojim pojavnim oblicima kao živi Aton,
koji sjaji i obasjava
dok se povlači ili pojavljuje
ti jedini stvaraš milijune bića -
gradove, sela, polja, putove i rijeke -
svako oko vidi te po njima
kada se ti, Atone, u svom obliku pojaviš iznad zemlje...

Ti si u mom srcu
i nitko te drugi ne pozna.
Spasi svoga sina Nefer-kheperu-Ra Wa-en-Ra²⁸
jer ti si ga upoznao o svom planu i svojoj moći.²⁹

Svijet je u postojanje došao tvojom rukom
kako si ga ti načinio.
Kada izadeš oni oživljuju,
kada zalaziš oni umiru;
Ti si sam vrijeme života i svi žive po tebi.
Oči su upiljene u ljepotu dok ti stojiš,
svaki posao prestaje kada zadeš na zapadu.
(Ali) kada (ti opet) izadeš,
pružaš zrake svojih ruku³⁰

²⁸ Svaki faraon kod ustoličenja primao je precizna imena koja su se sastojala od pet imena (E. HORNUNG, *Akhenaton*, str. 38-39). Nefer-kheperu-Ra Wa-en-Ra bilo je važno ime koje je Ehnaton dobio kod ustoličenja. U imenu je izražen njegov odnos prema božanstvu.

²⁹ Himan je molio i Aja (faraon u čijoj grobnici je naden himan Atonu). I on tvrdi da je samo Ehnaton poznavao Atona. Faraon je bio posrednik između Egipćana i njihova boga. Za vrijeme amarnskog religioznog razdoblja ta se "dogma" nije mijenjala.

³⁰ Ovaj dio teksta je dosta nejasan. Postoje mnogi prijevodi i u ovom dijelu su različiti. H. A. SCHLÖGL u svom djelu *Amenophis IV. Echnaton* donosi prijevod na njemačkom (str. 91-94), ali ovdje dodaje bilješku i kaže da su najbolji prijevodi himna Atonu na

za kralja... sve ojačavaš
i sve se žurno uzdiže na noge.
Od kada si utemeljio zemlju,
sve uzdižeš za svoga sina,
koji je izašao od tvoga tijela:
Kralj Gornjeg i Donjeg Egipta...
Ehnaton... i Gospodarica žena kralja...
Nefertiti živi i puna je mladosti zauvijek i dovijeka.

Nova religija Ehnatona

Nakon što je 1822. Jean François Champollion (1790.-1832.) s teksta "Stela iz Rosette"³¹ dešifrirao hijeroglifsko pismo, egiptolozi su bili u stanju sasvim dobro proučiti arhivsku građu mnogih egipatskih tekstova a među njima i veliki himan Atonu. Cijelu povijest i religiozno stanje osvijetljavaju i tzv. "Pisma iz Tell el. Amarne".³² Ona daju uvid u političko,

njemački Jana ASSMANN u: *Ägyptische Hymnen und Gebete*, Zürich-München, 1975., str. 215-221 (Nr. 92) i Ericka HORNUNGA, u: *Meisterwerke altägyptischer Dichtung*, Zürich-München, 1978., str. 69-73. Autor se opredjeljuje za prijevod E. Hornunga. Prijevod E. Hornunga donosi i Erich ZENGER u članku "Echnaton und Mose", u: *WUB*, 4 (2001), 27-30, 29.

³¹ "Stela iz Rosette" (grčki *στῆλη*, latinski *stella*, jest izraz za vertikalno postavljenu kamenu ili brončanu ploču sa uklesanim reljefima ili natpisima) nazvan je tekst ispisan na kamenoj ploči koju je pronašao francuski oficir inženjerije François Xavier Bouchard (1772.-1822.; 1799. god. objavio je u 10 svz. *Description de l'Égypte*), u tri pisma i dva jezika: hijeroglifskom, demotskom (tj. koptsko-egipatski) i grčkom. Stela je u Rosetti za vrijeme osvajanja Egipta od Napoleona Bonaparte I. (1769.-1821.), francuskog kralja (1804), pronađena u lučkom gradu el-Rashid (kod Aleksandrije) 1798. god. Tekst je ispisan na crnom tvrdom dioritskom granitu. Visina 118 cm, širina 77 cm, debljina 30 cm. Kamen je težak 762 kg. Prenesen je za proučavanje u London, gdje se i danas čuva u British Museumu. Jean François Champollion 1822. god. uspio je dešifrirati hijeroglifsko pismo uz pomoć ove Stele iz Rosette i tako udario temelje znanstvenom proučavanju drevne povijesti staroga Egipta. Usp. Stefan WIMMER, "I geroglifici: scrittura e letteratura", u: R. SCHULZ - M. SEIDEL (prir.), *Egitto. La terra dei faraoni*, tal. izd. Könemann, 1999., str. 343-356. Tekst Stele je dekret jednog svećenika u čast kralja Ptolomeja V. (210.-181. god. pr. Kr.).

³² Pisma iz Tell el-Amarna (dosad ih je skupljeno i pročitano 382) ispisan su na kamenim pločama, drvenim pločama i ostrakama (glinenim pečenicima pločama). Tekstovi su pisani u klinovom pismu, većinom akadskim jezikom (2 teksta hetitski, 1 huritski), koji se u diplomaciji i trgovini rabio i u Amarni. Klinovo pismo je bilo slikovno pismo Sumerana još od četvrtog milenija. Preuzeli su ga Akadani, Babilonci, Asirci, Perzijanci. Prošireno je bilo među Hetitima a poznavali su ga i Egipćani. U 19. st. dešifrirali su ga G. F. Grotefend i E. Hincks a usavršili čitanje i dešifriranje H. C. Rawlin-

ekonomsko i religiozno stanje u Egiptu i njihovu susjedstvu iz amarnskog vremena. Valja imati na umu da su u to vrijeme Izraelci još u egipatskom sužanjstvu i da su religiozna vjerovanja utjecala i na njihovo kasnije shvaćanje objave i spoznaje Boga. Egiptoloz i bibličari nalaze u himnu Atonu mnoge zajedničke sličnosti u izražavanju vlastite vjere. Pisac Ps 104. zacijelo je morao poznavati tekst himna Atonu i njime se služio da izrazi vjeru u Jahvu Boga stvoritelja neba i zemlje i svega što se pojavljuje na zemlji.

Oko četvrte godine svoga vladanja Ehnaton je uveo novo titularno ime u egipatski panteon Atona - jedinstvenog boga ujedinjenog Egipta pod jednom krunom u novoj prijestolnici Amarni. U novim hramovima Amarne i diljem Egipta, napose u Karnaku uklonjeni su nazivi starih božanstava Amona, Horusa i Ra, Horusa i Šu a ostao je samo Aton - Ra. Njemu se kliče u jednom od prvih zapisa "Nek živi Ra, gospodar horizonta. On trijumfira na horizontu u svom imenu Ra-Otac (?) i objavljuje se kao Aton".³³ Njega se, dakle, predstavlja kao monarha u nazivu "gospodar". On i samo on rasvjetljava cijelu zemlju. To na slici izražavaju Atonove zrake koje završavaju kao ruke koje svjetlom daruju božansku snagu svim stvorenjima a posebno faraonu i njegovoj obitelji koji jedino poznaju Atona. Aton je na nebu i pojavljuje se u znaku sunca. Aton nije sunce, Aton je svjetlo koje disk sunca najbolje objavljuje. Svjetlo Atona očituje ljepotu i snagu koja uvodi u život. Aton svjetlom obasiplje sva stvorenja i iz tame uvodi u život. Ehnaton i njegova obitelj jedino potpuno poznaju Atona. Faraon je "izašao iz Atonova tijela". Aton se "utjelovljuje" u faraonu i čini ga svojim jedinim glasnikom, prorokom. Faraon se stoga na slikama prikazuje kao onaj koji štuje Atona koga je spoznao. Aton je na slikama iznad njega, na nebu, i on mu se klanja uzdižući svoje ruke s prinosom darova i iskrenih molitava. Aton je bog neba i zemlje, on je bog prije svega Gornjeg i Donjeg Egipta ali i svih naroda koje obasiplje darom svoga svjetla. Zato se Atona nije moglo slikati s likovima zemaljskim, kao dotadašnje bogove. Aton se samo manifestira u disku sunca a u svjetlu se

son i konačno 1872. god. G. A. Smith na temelju višejezičnog teksta uklesanog na stijeni u Behistunu iz vremena Darija I. Velikog (522.-485. pr. Kr.). (Usp. Alan MIL-LARD, *Archeologia e Bibbia*, San Paolo, Cinisello Balsamo, Milano, 1988., str. 26-29). Pisma iz Tell el-Amarna potvrđuju da je Egipat u to vrijeme imao dobre diplomatske i ekonomske odnose s Babilonom, Asirijom, s kolonijom Biblos, gradovima Palestine i drugim narodima s kojima je komunicirao. Neki dokumenti na klinovom pismu su originali ili kopije diplomatskog i ekonomskog sadržaja koji su tu u arhive odloženi kao jamstvo diplomatskih i ekonomskih ugovora. Važnija pisma iz Tell el-Amarna na engleskom jeziku objavljena su u: ANET, str. 483-490; komentira ih Wolfgang ROELING, "Die Briefe aus Amarna", u: *WUB*, 4 (2001), 48-51.

³³ E. HORNUNG, *Akhenaton*, str. 74.

doživljava kao dobri i moćni Ra koji stvara i održava svijet.³⁴ U himnu Atonu kojega je, čini se, osobno napisao sam Ehnaton izražena je u “mističnim oblicima”, snažnim slikama, vjera u Atona kao jedinstvenog (ne jedincatog) boga koji se po svom sinu, Ehnatonu, objavljuje njegovim podanicima. Sam Aton ne govori ništa. Samo njegov glasnik Ehnaton koji ga jedino poznaje govori o njemu. Svi su drugi upućeni na Ehnatona kao svjedoka koji u svojim pismima naučava što jest Aton i kako ga treba štovati. Stoga u tekstovima riječ je o “nauku” ili “uputama” Ehnatona koji govori o Atonovim djelima kako ih on poznaje i doživljuje. Dva su temeljna teksta Ehnatonova religioznog učenja, “himan Atonu” ili “pjesma sunca” kojega je on sam, ili po svom službeniku napisao a pronađen je u grobu Aja, a drugi je “pobjedna pjesma” iz jednog hrama u Nubiji. Hram je podigao tamošnji predstavnik faraona, upravitelj Nubije, i ispisao pobjednu pjesmu u kojoj se slavi Atona koji je svome sinu osigurao pobjedu i vlast u Nubiji. Ima i drugih tekstova iz grobnica Ehnatonovih službenika za koje su podignute grobnice u istočnom dijelu Amarne. Tekstovi svjedoče o religioznoj jedinstvenosti koju je naučavao Ehnaton. Religiozni nauk još je jasniji u prekrasnim umjetničkim prikazima boga Atona i kraljevske obitelji koja živi u bliskoj Atonovoj prisutnosti i uživa njegovu naklonost i dobrotu. Zrake svjetla su vidljivi simboli Atona. Zrake završavaju rukama kojima se izražava blizina i darežljivost Atona kralju i njegovoj obitelji. Faraonova obitelj je najljepše djelo Atona. Faraon je sin Atona a Nefertiti, njegova žena, je pomoć faraonu koga ona ljubi i štuje. Ona mu Atonovom voljom dariva sinove i kćeri koje ga razveseljuju i život osmišljavaju. Aton nije sunce. Aton je svjetlo i svjetlost iz njega izlazi. On se samo u disku sunca i sunčanim zrakama doživljava i objavljuje kao živi bog koji sve oživljuje. Njegovim izlaskom na horizontu on cijeli svijet poziva u radost života. Zato je Ehnaton i zabranio svako drugo štovanje drevnih bogova Egipta. Oni nisu živi. Jedino je Aton živi bog koji život stvara i održava. U vidljivu svijetu on trajno očituje svoju stvaralačku moć i volju stalnim stvaranjem vječno živjeti i očitovati svoju ljepotu. Ehnaton je jasno učio da bez svjetla nema života i dok ima svjetla život se stalno

³⁴ Ra je jedan od najstarijih egipatskih solarnih bogova. Simbol mu je bilo sunce kao nebesko tijelo ali i kao čovjek (ili mumija) s glavom sokola, nekad i sunčevim diskom *s ureusom* (uzdignutom glavom kobre) na glavi. Središte Raova kulta bio je On /Heliopolis/ (danas 2 km sjeverno od mjesta el-Mataryah, sjeveroistočno od Kaira). I Amon je bio solarni bog i vrhovno božanstvo u Tebi. U novom kraljevstvu štovao je kao glavno državno božanstvo. Prikazivan je kao čovjek s krunom u obliku dva pera i srpom u ruci. Povezuje se s ovnom i kobrom. Grci su u njemu prepoznavali Zeusa (Igor URANIĆ, *Sinovi sunca*, CID, Zagreb, 1997., str. 71, 77).

obnavlja. Aton gospodari svijetom. On je ustvari pravi i jedini kralj svijeta. Faraon je samo njegov sin koji u ime Atona nosi kraljevsku krunu. I dok se godišnje slavi ustoličenje faraona (*sed*), slavi se u biti Atona koji je faraona okrunio i postavio upraviteljem Egipta. Tako je Aton vidljiv u faraonu. Aton se, u krajnjoj liniji, ponazočuje u faraonu. U Ehnatonovu učenju ipak je Aton i sveopći kralj koji zrakama svjetla obasjava cijeli svijet i druge narode. To na slikama svjedoče mnogobrojne zrake s darežljivim rukama. No, on se u Egiptu na poseban način preko faraona doživljava kao prisutni i po faraonovu nauku svima je spoznatljiv. Aton je, prema izloženoj nauki, u prvom redu bog Ehnatona koji po svjetlu stalno stvara.³⁵ Faraon je prvi “sin svjetla”, tj. pravi sin Atona. Svjetlo koje rasvjetljuje faraona dovodi do temeljne spoznaje o biti Atona. Svjetlo je tako temeljni motiv božanskog podrijetla samog faraona. Ehnaton je Atonov ljubljani sin. I prije Ehnatona faraon je nazivan “sin Ra” ali Ehnaton je u mnogo osobnijem načinu božji sin. On je osobno oličenje Atona. Tim isticanjem potisnuo je u sjenu božansko sinovstvo prethodnih faraona i njihovih bogova. U tekstovima prije i nakon Ehnatona nalazimo oblik iz štovanja Atuma: “ja sam sin koji izlazi od svoga oca, ja sam otac koji izlazi iz svoga sina.”³⁶ Tekst ističe intimno jedinstvo s božanstvom, tj. kao Oziris i Horus. Ali Aton i Ehnaton se u osobnosti poistovjećuju i jesu iznad svega. Osim toga, Atum i drugi bogovi bili su bogovi Egipta dok je Aton bog cijeloga svijeta. On vlada nad svime. Aton u Ehnatonu ostaje egipatski faraon koji svojim podložnicima izlaže nauku o Atonu a po faraonu čini Egiptu divne i čudesne stvari. U hramovima koje Atonu gradi faraon i

³⁵ Usp. E. HORNUNG, “Die neue Religion des Echnaton”, str. 13.

³⁶ *Isto*, str. 13. Atum je bog štovan u Egiptu od pete dinastije u mjestu Iwnw; Stari Zavjet naziva ga On /grčki Heliopolis/ (Post 41,45.50; 46,20), danas 12 km sjeveroistočno od Kaira. LXX u Izl 1,11 uz gradove Pitom i Ramses koje su Izraelci gradili faraonu dodaje i “On koji je Heliopolis”. Atumovo ime je spekulativno, skriveni bog. On je bog prakaosa iz kojega Atum stvara svijet. Prikazivan je kasnije u ljudskom liku s dvije krune a štovan je kao božanstvo sunca. Prikazivan je na freskama piramida znakom skarabeja (kukca kotrljara ili balegara) ali i zmije. U mitovima, u jednoj verziji, spominje se kao Ra a u drugoj kao Atum koji je stvorio prvi božanski par Šu (zrak) i Tefnut (vlažnost) s kojima stvara svijet. Iz njegovih suza nastaju ljudi. U Onu prvotno je štovan u jednom kamenu koji se uzdizao u ravnici. Tu su kasnije dinastije podizale hramove i obeliske bogu Ra (sunca). Još se tu nalazi samo jedan obelisk podignut od Sesostrisa I. (1956.-1910. pr. Kr.) u čast 30 godina kraljevanja (oko 1940. pr. Kr.). On je jedan od najpoznatijih faraona 12. dinastije. Gradio je velike hramove i spomenike najznačajnije egipatske arhitekture po cijelom Egiptu. Od 17 obeliska u Egiptu ih je još ostalo 5: ovaj u Onu i 4 u Luksoru. Drugi obelisci su odneseni u Kairo, Aleksandriju, u Rimu ih je devet (jedan je na Trgu sv. Petra donesen tu u vrijeme Kaligule, 37.-41. god.), New York, London, Istanbul, Washington.

privrednom napretku o kojem se brine Ehnaton Aton obdaruje ujedinjeni Egipat. I nova prijestolnica Ahet-Aton sa svojim hramovima i palačama zamišljena je kao blistavo svjetlo, svetište Atona. Aton djeluje u svom hramu i u cijelom svijetu, ne po riječima koje on govori faraonu, nego po svojim zrakama svjetla. U hramovima podignutim Atonu u čast zrači njegova svjetlost koja kao ispružene ruke, na molitve i žrtve hodočasnika, životom i mnogobrojnim darovima neba i zemlje obasiplje ovaj svijet. Nauk iz himna Atonu uklanja mogućnost postojanja drugih bogova i njihovih hramova jer je Aton, svjetlo svijeta, sam sebi, svojim rukama, vidljivim na poseban način u Ehnatonu i njegovoj obitelji, izgradio hram. Vječno prisutno svjetlo jest vječno prisutni Aton koji se ničemu ne može usporediti. U novom izgrađenom hramu Atonu u Karnaku, kasnije i u Nubiji s imenom "Gempaaton" tumači egiptolog Jan Assmann značenje teksta "Aton je nađen", tj. spoznata je ovisnost svijeta o svjetlu, dakle Atonu. Već u prvim tekstovima Ehnatonova učenja o Atonu nalazimo tvrdnju u grobnici Aja: "mi *qedef* - ne postoji ništa njemu slično".³⁷ U tvrdnji se ističe radikalni monoteizam koji je dosljedno vodio zabrani štovanja drugih egipatskih bogova. Učenje je radikalnije od biblijskog proroka Deuteriozaije koji je pri kraju babilonskoj sužanjstva Izraelcima dozivao u pamet Mojsijevski nauk o Jahvi: "osim mene Boga nema" (Iz 44,6). Amarna kao novo svetište Atona i hram u Karnaku podignuti njemu u čast trebali su biti jedina središta kulturnog štovanja Atona kao Ra ili Ra-Harachte, ali i svjedočanstvo ljepote, blagodarnosti i naklonosti Atona Egiptu. Odatle se trebala obznanjivati spoznaja Atona i cijelom svijetu. Aton prisutan u svom hramu tako je zamišljen kao središte svijeta i njegova susreta s vjericima. Neki govore da nauk Ehnatona o Atonu predstavlja "prvotni monoteizam koji se više nije nikad ponovio".³⁸ Ehnatonov nauk nije izdržao tradicionalno vjerovanje Egipćana. Štovanje mnogovrsnih bogova u Egiptu imalo je snažno tradicionalno uporište u svećenstvu mnogih hramova u čast egipatskih bogova. Oni su bili snažnija sila koja je potisnula Ehnatona i njegova nauk o Atonu u zaborav. Držali su ga heretičnim zbog zabrane štovanja drugih bogova. Pa ipak Ehnaton je za svoga života uspio održati svoje religiozno učenje. Umro je prije smrti Nefertiti s kojom je imao samo kćeri. Kia i Meritaton s majkom uključile su se u borbu za nasljednika. Naslijedio ga je zakratko muž Maritaton Semenkhekare (1336.-1333. pr. Kr.)³⁹ koji se odmah priklonio tebanskom svećenstvu i štovanju Atona.

³⁷ E. HORNUNG, "Die neue Religion des Echnaton", str. 16.

³⁸ *Isto*, str. 15.

³⁹ Nicholas REEVES, *The complete Tutankhamun*, Thames & Hudson, London, 1990., str. 8.

Naslijedio ga je mladi Tutankamon (1333.-1323. pr. Kr.) koji je dao demolirati Atonova svetišta, napustio Amarnu, preselio prijestolnicu u Memfis i obnovio štovanje Amona i drugih egipatskih bogova.⁴⁰ Horemheb (1343.-1314. pr. Kr.) posljednji faraon 18. dinastije do temelja je porušio Tell el-Amarnu i nastavio demolirati Ehnatonove spomenike i hramove koje je “heretički faraon” u čast Atona podizao, čak je i njegovo ime brisano iz lista egipatskih kraljeva.⁴¹

Ehnaton i Mojsije

Ehnaton se u povijesti religija pojavio kao prvi koji je obznanio monoteizam kao jednu religioznu novost. Može se raspravljati o naravi njegova monoteističkog učenja od čega smo istaknuli važnije misli koje proizlaze iz himna Atonu. Međutim, jasnije dolazi do izražaja Ehnatonovo učenje kada ga usporedimo s biblijskim mojsijevskim monoteističkim naukom. Povijest religija isključivo je pripisivala monoteizam Mojsiju i povijesno-kulturološkom razvoju židovstva i kasnije islamskom učenju o spoznaji Boga. U Ehnatonovu i Mojsijevu monoteizmu postoje uočljive sličnosti ali još više različitosti.

⁴⁰ Špekuliralo se u povijesti o podrijetlu Tutankamona. Mnogi su smatrali da je iz sporedne loze Eknatonovih bliskih srodnika. Međutim u Hermopolisu na jednom kameonom zapisu stoji da je Tutankamon “izravni sin Kralja” Ehnatona. Tutankamon je u vrijeme smrti Ehnatona imao samo 7-10 godina i okrunjen je u Achet-Atonu za faraona s imenom Tutankaton, ali je ubrzo promijenio ime u Tutankamon, preselio se u Memfis koga je ponovo učinio prijestolnicom Egipta (H. L. SCHÖGL, *Der alte Ägypten*, str. 89 sl.). Memfis se danas nalazi 28 km južno od piramida u Gizehu u ruševinama okruženim palmama kod sela Mit Rahina. Na ulazu se još danas uzdiže 10,5 m visoka sfinga Ramzesa II. (1279.-1213. pr. Kr.), skoro identična ali manja od one u Gizehu ispred piramida. Memfis je prvi glavni grad ujedinjenog Egipta od 3. dinastije. Tu je štovan bog Ptah ali i druga božanstva Egipta i susjednih naroda. Ime Memfis u egipatskim izvorima spominje se u obliku *mn-mfr* (“bog /Pepija I./ ostaje”, tj. Ptah). Pisma iz Elefantine svjedoče da se zvao *hi-ku-up-tah* ili *Hut-Ka-Ptah* - hram, zemlja Ptaha. Odatle prema Herodotu dolazi ime *Αίγυπτος* / Egipt. Od 11. dinastije prijestolnica je u Tebi a Memfis ostaje u sjeni. U vrijeme Hiksosa opet će imati ulogu glavnog grada ali je brzo premještena u Avaris / Tanis u Delti. Nakon izгона Hiksosa grad nema veće važnosti dok ga Tutankamon ponovno ne učini prijestolnicom Egipta. U Starom Zavjetu grad se naziva Nof (Iz 19,13; Jer 2,16; 44,1) i Mof (Hoš 9,6) a Vulgata ga naziva Memfis kako se nalazi i u asirskom *mempi* (prema piramidama Pepija I. u blizini) odnosno koptski *memfi* odakle ime prelazi u grčki, tj. Memfis.

⁴¹ Usp. Eduard MEYER, *Aegyptische Chronologie*, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Leipzig, 1904., str. 92-95.

Ehnaton je točno utvrđena povijesna osoba koja potječe iz svećeničke klase, postaje faraon Gornjeg i Donjeg Egipta, veliki je graditelj hramova Atonu i nove prijestolnice Ahet-Aton (u Tell el-Amarni). Iz provjerljivih dokumenata, što ih je za svoga vladanja ostavio, vidljivo je da je postao žestoki protivnik politeističkog štovanja tradicionalnih bogova Egipta i izložio svoj monoteistički nauk o jedinstvenom bogu Atonu. Drevni povjesničari, koji su se bavili poviješću Egipta: Ekatej iz Abdere (Trakija, živio oko 320. god. pr. Kr.), Strabone iz Amazeje (Pont)⁴² i Kornelije Tacit (Tacitus Cornelius oko 55.-120. - Rim), u nekim svojim tekstovima čak su poistovjećivali Mojsija s Ehnatom.⁴³ Sve se tvrdnje iznose na temelju egipatskog povjesničara Manetona koji je napisao povijest Egipta.⁴⁴ Djelo je ponajviše sačuvano u djelima Josipa Flavija koji prenosi ponajviše povijesna događanja iz vremena srednjega (2040.-1552. pr. Kr.) i novoga kraljevstva (1552.- 30. god. pr. Kr.) koje završava rimskim razdobljem (30. god. pr. Kr. i traje do 395. god. po. Kr.). J. Flavije se u svojim povijesnim djelima osvrće i na povijest židovskoga naroda koji je pod Mojsijem izašao iz egipatskog sužanjstva. U djelu *Contra Apionem* J. Flavije ističe Mojsija kao utemeljitelja religioznog monoteizma u židovstvu. Navodi prema Manetonu da je Mojsije prije svega Egipćanin, svećenik iz Heliopolisa, politički i religiozni vođa koji je organizirao pobunu *lelobemenoï* (gubavci) ili *miaroi* (zaraženi) protiv prisilnih poslova koje su im faraoni Amenofis III. (otac Ehnatona) i drugi nametali. Prema Manetonu Ozarsif je bio vođa pobune koji je uzeo ime Mojsije. Noviji povjesničari egiptolozi Eduard Meyer, Donald Redford i mnogi drugi smatraju da je iza imena Ozarsif skriveno ime Ehnatona čije je ime zaboravljeno nakon brisanja iz liste kraljeva dok je cijelu priču tradicija kasnije izmiješala i poistovjetila Mojsija s Ozarsifom koji se borio protiv štovanja idola i bogova egipatskih predstavljenih u različitim životinjskim i ljudskim likovima. U tome Sigmund Freud vidi “*damnatio memoriae*”, tj. i Ehnaton i Mojsije su osobe koje proizlaze iz zaboravljene prošlosti.⁴⁵ C.

⁴² Strabon, povjesničar i geograf (64. pr. Kr.-23./26. god. po. Kr.), napisao je *Komentari povijesti svijeta* u 47 knjiga.

⁴³ Usp. Jan ASSMANN, “Monoteismo e iconoclastia come teologia politica”, u: Eckart OTTO (prir.), *Mosè. Egitto e Antico Testamento*, Paideia, Brescia, 2006., str. 151-174.

⁴⁴ Maneton je bio egipatski svećenik u tećem stoljeću prije Krista. Na traženje Ptolomeja Filadelfa (283.-246. pr. Kr.) napisao je povijest egipatskih vladara u 3 knjige, nazvane “*Aegiptica*”. Djelo nije sačuvano u cjelini. U većim dijelovima sačuvano je u citatima antičkih autora, Josipa Flavija (oko 37.-100. god.) i prvih kršćanskih pisaca. Maneton je polemizirao s Herodotom, grčkim prvim povjesničarem (oko 484. pr. Kr. do poslije 430. pr. Kr.). Usp. Igor URANIĆ, *Stari Egipat*, Školska knjiga, Zagreb, 2002., str. 22-26.

⁴⁵ Sigmund FREUD, “Der Mann Moses und die monotheistische Religion”, u: *Gesammelte Werke*, XVI, Ed. Anna Freud, Frankfurt, 1968.

Tacit, rimski povjesničar, u svom djelu *Historiae* tumači legendu i spominje da je faraon potjerao taj nevjerni rod (*genus*) u pustinju da oslobodi zemlju od te bolesne rase.⁴⁶ U pustinji se pojavljuje Mojsije kao vođa koji ih odvodi u Palestinu i utemeljuje Jeruzalem.⁴⁷ Mojsije bi prema tim analizama bio prvi protivnik ikonoklazma i utemeljitelj novog monoteizma koji bi povijesno bio prva protivnost Ehnatonovu učenju koji jedino pozna i tumači Atona. Zajedničko bi im bilo, dakle, što se obojica bore protiv politeizma i štovanja Boga u nekim slikama i likovima. Međutim, Mojsije se od Ehnatona razlikuje i po povijesnim izvorima i po religioznom učenju i ne postoji između njih nikakva uzročna povezanost.⁴⁸ Između njih postoji ogromna razlika. Ehnaton je određen povijesnom vremenom i prostorom. Mojsije je osoba koja proizlazi iz predaje. Iako povijesna osoba, nismo sasvim sigurni u povijesnost izvješća o njegovom životu, vremenu i djelovanju. Ehnaton izlaže svoj nauk o Atonu. Nema nikakve objave u njegovom učenju. Mojsije, nasuprot, prima objavu od Boga. Bog sam tumači u Mojsijevu nauku svoju bit i postojanje, “JHWH - Ja sam koji jesam” (Izl 3,14). “Drugoga nema” (Pnz 4,35). Jahve je jedini Bog, dok je Aton jedinstven i nema mu sličnih bogova. Ehnaton, dakle, ne niječe postojanje i drugih božanstava. On se hvali kako on sam Atona poznaje dok drugi to nisu dostigli. Zapravo Atona se jedino može spoznati u učenju njegova sina Ehnatona. Drugi su isključeni iz mogućnosti spoznaje Atona, dok se biblijski Bog Mojsija objavljuje svim ljudima. Mojsije je njegov glasnik i poziva da i drugi prihvate činjenicu da im se On objavio kao Bog koji ih je dobrotom, kao otac, čudesno oslobodio iz egipatskog sužanjstva. Jahve je Bog koji se objavljuje kao dobar Bog i oslobađa od zla i nevolje. Jahve je Bog koji se zauzima za slobodu naroda. Uz njegovo postojanje u zapovijed o kultu Jahve stalno se ističe istina o Bogu koji je solidaran s patrićkim svojim narodom. On je *Jahve go'el*, *Jahve otkupitelj*, koji je platio otkupninu za zarobljeni narod i dariva mu slobodu. Jahve je tim otkupiteljskim činom vratio i narodu i pojedincima naroda njegovo ljudsko i narodno dostojanstvo: “Ja sam Jahve, Bog tvoj koji sam te izveo iz zemlje egipatske, iz kuće ropstva” (Izl 20,2). Ehnaton nameće štovanje Atona, kojim zarobljava, nasilnim zabranama štovanje drugih bogova, dok Jahve je Bog za narod, On ne zarobljava, On ne prisiljava, On poziva u slobodu

⁴⁶ Faraon prema Bibliji Mojsiju i Aronu nareduje: “Ustajte i odlazite od moga naroda i vi i vaši Izraelci” (Izl 12,31).

⁴⁷ Usp. Jan ASSMANN, “Monoteismo e iconoclastia come teologia politica”, str. 158-163.

⁴⁸ Jan ASSMANN, “Ehnaton und das Trauma des Monotheismus”, u: *WUB*, 4 (2001), 19-24.

i slobodni izbor Jahve za svoga Boga u sinajskom Savezu. On nudi zajedništvo i život, On nudi blagostanje i mir. U biti karakter religioznog monoteizma stoji u razlikovanju istine od neistine, dobra od zla. Ehnatonov monoteizam zastupa nasilje i progonstvo, prisilno prihvaćanje kulta Atona i destrukcije kulta drugih bogova. Mojsijev jahvizam ili Jahve - monoteizam izrasta na spoznaji objavljene istine - Jahve - koji jedini jest, drugih jednostavno nema i stoga je objava njegova imena jedina opcija dobra na temelju doživljenog iskustva slobode i čudesnih djela kojim je zasvjedočio svoju ljubav prema zaslužjenom čovjeku. Biblijski monoteizam ima karakter sveze, saveza, dok Ehnatonov nosi obilježje podjele, prezira i omalovažavanja drugih sve do njihova uništenja. U pozadini Ehnatonova učnja stoji znanje, dok u Mojsijevu nije znanje nego spoznaja na temelju objave da drugog Boga nema i dosljedno tome čvrsto opredjeljenje volje da se stupi u savez s Bogom koji svojom voljom jamči trajnu vezu, ostanka i čuvanja saveza s ljubljenim narodom. Mojsijevski monoteizam sažet je u katehezi i molitvi Izraela: "Čuj, Izraele, Jahve je Bog naš, Jahve je jedan" (Pnz 6,4) i "nemoj imati drugih bogova uz mene!" (Pnz 5,7). Mojsije ne temelji svoj nauk na nekoj spoznaji o slici svijeta, nego na novom redu kojega Bog uspostavlja svojom prisutnošću i darom zapovijedi, čvrstih etičkih normi, kao temelj Saveza. Mojsijev monoteizam u povijesnim okolnostima ima karakter religiozne obnove nasuprot zabludama mnogih u Izraelu koji se povode asirskim i babilonskim božanstvima. Ehnaton je svoj monoteizam nametao svojom moću, "odozgor" po zakonskim naredbama i zabranama dok se biblijski temelji na proroštvima koja pozivaju na vlastito opredjeljenje "odozdo", k Jahvi. Ehnatonov je služio čuvanju vlasti i časti faraona dok biblijski je u nekom smislu antimonarhijski, demokratski, koji se nudi kao opcija za narod i njegov život u dobru i miru. I kralj je u Izraelu pozvan kao predstavnik naroda na poticanje i čuvanje te opcije zapisane u Jahvinu Savezu na Sinaju. Ehnatonovo odbacivanje kulta drugih bogova rušilo je tradicionalnu kulturu dok je biblijski kult Jahve u svojim obredima i bogoštovnim činima sačuvao kulturna i religiozna obilježja svojih poganskih susjeda. Mojsijev monoteizam je unio radikalnu obnovu, religiozni i kulturni napredak, otvoren novostima i uvijek novim stremljenjima koja su hranila nadu u vječni Savez i sigurnost života pod okriljem Jahve. Jahve je pravo Sunce i Svjetlo Izraela. Sunce u Mojsijevu monoteizmu nije njegov lik kao kod Ehnatona. Sunce je u Bibliji samo predmet kao i svako stvorenje koje je Jahve stvorio. Ono je u tekstovima samo metafora semantičkog govora o Jahvi.

Pisac psalma 104 vjerojatno je poznavao himan Atonu i čak se njime poslužio da bi istim mislima potisnuo ikonoklazam, štovanje Boga u liku

Sunca. Erich Zenger, tumačeći taj psalam i druge (Ps 82; 19) koji imaju tu istu temu o Bogu vječnom stvoritelju, Bogu stvoritelju i gospodaru svojih stvorenja, Bogu koji je “svjetlo pravde” (Mal 3,20), postavlja hipotetičko pitanje: Da li se možda u Jeruzalemu ili negdje u Izraelu još u proročko vrijeme povlačilo štovanje nekog boga Sunca što bi bilo na tragu tradicije povijesnog boravka Izraela u Egiptu ili još ranije u liku Šamaša (bog Sunca) u Perziji? Takvo pitanje ostaje otvoreno ali za takvu tvrdnju nema još ni povijesnih ni arheoloških tragova. Ako bi pak tako i bilo, onda zacijelo psalmist na temelju proročkog i Mojsijeva nauka potiskuje takve misli i shvaćanja u zaborav.⁴⁹ Biblijski monoteizam ne nudi znanje o Jahvi, Bogu Izraela i izabranog naroda. On govori o Bogu kao misteriju, nedostupnom ali bliskom i vječno prisutnom u svojoj objavljenoj riječi i djelima. Jahve je Bog koga se doživljava u njegovim stvorovima i djelima koja je učinio dok ih je iz egipatskog sužanjstva izbavio, u pustinji hranio, Savez sa svojim ljubljenim narodom sklopio. On se u liturgijskim slavljinama doživljava i vjerom gleda.⁵⁰ On je u biti živi Bog (Mk 12,27), neizrecivi a vječno prisutni, Bog koga se ne može naslikati niti bilo čime predočiti, On je Bog koji se u daru slobode i milosrdne ljubavi (*hesed*) Izraelu objavljuje; svom narodu grijeha oprašta (*tešua*), trajno drži Savez kao vjerni i istiniti Bog. On se kao Otac, Bog dobrote, ljubavi i mira doživljava.

THE HYMN TO ATON BY PHARAOH AMEN-HOTEP IV

Summary

The author brings out his translation into Croatian of the Hymn to Aton by Pharaoh Amen-hotep IV or Ehnaton from mid fourteenth century B. C. who built his new capital in the place now known as archeological site of Tell al Amarna. Relying on modern scholars who interpret the Old Testament in the light of Israel's unique monotheism and literature of Ancient Near East, the author draws attention of his readers to parallels between this hymn in honor of Aton as sun divinity of Egypt and Psalm 104 where God the Creator is being praised. Due to similar expressions and ideas in these two ancient texts, modern Bible scholars admit that the author of Psalm 104 may have know the text of Hymn to Aton. Ehnaton's hymn reflects state monotheism of this pharaoh who used his political

⁴⁹ Erich ZENGER, “Echnaton und Mose”, u: *WUB*, 4 (2001), 27-30.

⁵⁰ Usp. Thomas Christian RÖMER, “Der biblische Monotheismus”, u: *WUB*, 4 (2001), 33-37.

power to spread the cult of Aton as one God of united Egypt. Aton is the good and mighty Ra who creates and sustains the world. In comparing Ehnaton and Moses, this author points out that they are similar in fighting polytheism and idolatry, but Ehnaton does not reject an existence of other gods while Moses believes that other gods do not exist and that Yahweh is a goel (redeemer) of Israel. In the Old Testament the sun is only God's creature. Similarities between Ehnaton's and Moses' monotheism reflect Israel's sojourn in Egypt.